

Ryszard Vorbrich

Tatarzy polsko-litewscy : od kultury postfiguracywnej do kultury prefiguracywnej?

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 3, 289-298

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ryszard Vorbrich

Uniwersytet im. A. Mickiewicza
Poznań

Tatarzy polsko-litewscy

Od kultury postfiguracywnej do kultury prefiguracywnej?

Niniejszy artykuł przedstawia wyniki badań przeprowadzonych w latach 1995–1997, w ramach grantu KBN pt. *Muzułmanie w Polsce wobec świata islamu i jednoczącej się Europy*. Wielopłaszczyznowe badania objęły kilka kategorii źródeł: od przekazów historycznych, przez współczesne publikacje o charakterze religijnym, do materiałów kwestionariuszowych.

Przedstawiam jedynie wybrane aspekty badanej rzeczywistości kulturowej, omawiając zmieniające się formy i kierunki przekazu kulturowego oraz dyfuzję kulturową wśród niewielkiej grupy etnoreligijnej – Tatarów polsko-litewskich. Formy przekazu kulturowego zmieniały się zależnie od układów politycznych i społecznych, w jakich żyli Tatarzy polsko-litewscy.

Badana grupa stanowi przypadek szczególny w skali europejskiej i do dziś – a może zwłaszcza dziś – niezwykle interesujący dla antropologa. Długotrwałość i pokojowy charakter koegzystencji Tatarów w chrześcijańskim środowisku środkowo-wschodniej Europy sprawiły, iż brak tu typowych na przykład dla Bałkanów konfliktów religijno-etnicznych oraz istniejących w Europie Zachodniej problemów społecznych i ekonomicznych związanych ze świeżą falą migracji z krajów muzułmańskich.

Społeczność Tatarów polsko-litewskich tworzyła się bowiem nie tylko na pograniczu kulturowym, lecz wręcz w środowisku wielokulturowym dawnych

polских kresów. Tożsamość grupy kształtowała się nie tyle w warunkach zderzenia kulturowego, ile w warunkach swoistej symbiozy grup etnicznych zamieszkujących dawne Wielkie Księstwo Litewskie. W konsekwencji Tatarzy polsko-litewscy w stopniu nie spotykanym nigdzie indziej na naszym kontynencie partycypują równocześnie w dwóch odrębnych, uniwersalnych systemach kulturowych: Wschodu i Zachodu, godząc wartości kultury europejskiej i kultury świata islamu.

O pogranicznym charakterze grupy świadczy już sam jej etnonim. W literaturze naukowej trwa zresztą spór o właściwy etnonim Tatarów (środkowo- czy wschodnioeuropejskich?). Mówi się o „Tatarach dawnej Rzeczypospolitej” lub „Tatarach Wielkiego Księstwa Litewskiego”, o „Tatarach polsko-litewskich”, „Tatarach polskich”, „litewskich” bądź „białoruskich”.

Dyskusja dotycząca etnonimu odzwierciedla nie tylko złożoną etnogenezę grupy, ale przede wszystkim skomplikowaną historię polityczną i etniczną obszaru zamieszkanego przez omawianą społeczność.

Tatarzy polsko-litewscy są potomkami Tatarów (z kipczackiej grupy językowej), którzy od XIV wieku osiedlali się na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹. Kolejne fale osadników, często uciekinierów z ogarniętych niepokojami terenów Złotej Ordy, chanatu krymskiego i chanatu kazańskiego, zajmowały głównie ziemie województwa wileńskiego i nowogródzkiego.

Liczbę Tatarów w I Rzeczypospolitej szacuje się bardzo różnie: od 10 000 do 100 000 osób². Największe skupiska ludności tatarskiej znajdowały się w pobliżu dużych ośrodków politycznych i gospodarczych, w okolicach Kowna, Wilna, Trok, Grodna, Słonimia i Mińska³. Nie byli oni ani nawróconymi autochtonami, ani okupantami, lecz wolnymi osadnikami (niekiedy jeńcami), których głównym obowiązkiem wobec nowej ojczyzny była służba wojskowa. Przyjęta przez osadników muzułmańskich rola społeczna rzutowała na wy-

¹ W 1997 roku obchodziliśmy 600-lecie początków osadnictwa tatarskiego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

² Por. J. T a l k o - H r y n k i e w i c z: *Muśłomowie, czyli tak zwani Tatarzy litewscy*. Kraków 1924, s. 49–52.

³ W II Rzeczypospolitej społeczność tatarska, zamieszkująca głównie województwo wileńskie i nowogródzkie, liczyła 6000 osób. Istniało wówczas 19 gmin muzułmańskich, w których działało 17 meczetów i dwa domu modlitwy. Obecnie w granicach Rzeczypospolitej żyje 3500–5000 Tatarów. Istnieje Związek Tatarów Polskich oraz – zdominowany przez Tatarów – Muzułmański Związek Religijny w RP. Ma on sześć oddziałów – muzułmańskich gmin wyznaniowych z siedzibami w: Warszawie, Białymstoku, Gdańsku, Bohonikach-Sokołce, Gorzowie Wielkopolskim oraz w Kruszynie. W Polsce funkcjonują obecnie trzy meczety (zabytkowe: w Bohonikach i Kruszynie oraz nowoczesny w Gdańsku) oraz trzy domy modlitwy. W budowie jest duże i nowoczesne Centrum Islamskie w Białymstoku.

W granicach Litwy żyje obecnie około 2000 Tatarów – potomków dawnych obywateli I Rzeczypospolitej. Na Białorusi liczbę dawnych Tatarów polsko-litewskich szacuje się na 5000. Zob. R. V o r b r i c h: *Muzułmanie w Polsce wobec świata islamu i jednoczącej się Europy*. [Raport KBN]. Poznań 1997 [maszynopis].

kształcenie się specyficznej tożsamości kulturowej grupy. Sprzyjała integracji z otoczeniem, stanowiła o jej stosunkowo wysokim statusie społecznym.

Żyjący w rozproszeniu, mówiący różnymi dialektami języka kipczackiego, przybysze ulegli dość szybkiej asymilacji językowej, przyjmując za własny język polski lub ruski (starobiałoruski). Wobec zaniku języka, stroju oraz innych wyznaczników kulturowych, jedynym prawie i najważniejszym elementem tożsamości kulturowej i etnicznej pozostała religia i jej atrybuty: meczety, *mizary* (cmentarze) oraz – używany tylko podczas obrzędów liturgicznych – język arabski i przedmioty związane kultem religijnym (*muchiry* i święte księgi).

Pomimo przybierających różne formy przejawów integracji społecznej, politycznej i kulturowej Tatarzy przez wieki zachowali poczucie etnicznej i kulturowej tożsamości. Zjawisko to można wiązać z ich religią – islamem, która, jak żadna inna, w przemożny sposób oddziałuje na całą kulturę.

Poczucie odrębności łączyło się w tym wypadku ze swoiście odczuwanym przywiązaniem do nowej, acz po wiekach traktowanej jak własna, ojczyzny. W toku historii Tatarzy wielokrotnie okazali lojalność wobec swej nowej ojczyzny, nawet kosztem braci w wierze. Było to ułatwione w wieloetnicznym państwie zbudowanym na idei „narodu szlacheckiego”, do którego zaliczała się elita społeczności tatarskiej. Tatarzy polsko-litewscy, żyjąc od XIV wieku wśród niewiernych, z dala od centrów politycznych, kulturowych i religijnych świata islamu, dzielili los i doświadczenia pozostałych narodów wieloetnicznego, lecz chrześcijańskiego i europejskiego, państwa.

Względna izolacja od centrów świata islamu sprawiła, iż Tatarzy nie tylko zatracili swój język, ale też daleko idącym przekształceniom uległy ich teksty i praktyki religijne, światopogląd oraz towarzyszące im normy i zachowania społeczne. Odbiegają one obecnie od wskazań ortodoksyjnego islamu.

W warunkach izolacji środowiska wychowawczego dzieci naśladowały z reguły drogę życiową swych rodziców. Kontakt z innymi religiami i grupami etnicznymi wzmocnił, co prawda, poczucie własnej odrębności i mocniej utrwalał tożsamość, ale sprzyjał też procesowi integracji społecznej i kulturowej.

W sferze kulturowej uwidoczniło się to w przyjętym systemie wartości, podzielającym wątki polskiego romantyzmu, a także w powszechnym lekceważeniu nakazów i zakazów związanych ze spożywaniem alkoholu i wieprzowiny. Wątki przejęte od obcego religijnie i etnicznie otoczenia odnajdujemy w tatarskich rękopiśmiennych tekstach religijnych już z XVI i XVII wieku. Świadczą one, iż ówczesni Tatarzy Rzeczypospolitej uczestniczyli w jej życiu duchowym na skalę o wiele większą, niż dotychczas sądzono⁴.

⁴ Silne piętno kultury staropolskiej w zakresie treści (odniesienia i polemiki z treściami biblijnymi) oraz zapożyczeń słownictwa (w tym też łacińskiego) noszą nawet tatarskie teksty religijne owej epoki. Zob. A. D r o z d: *Nowe odkrycia w badaniach nad piśmiennictwem tatarskim*. „Rocznik Tatarów Polskich” 1994, T. 2, s. 218–230.

Od chrześcijańskich sąsiadów przyjęli Tatarzy również wiele elementów obyczajowości i zewnętrznych form życia religijnego. Wymienić w tym kontekście można zwyczaj obdarowywania się prezentami w okresie przesilenia zimowego oraz wystawny sposób urządzania i strojenia grobów (na przykład zapalenie zniczy).

Aż do XIX wieku przekaz kulturowy w społeczności Tatarów odbywał się głównie zgodnie z modelem – jak go nazwała M. Mead – „postfiguratywnym”⁵. Proces socjalizacji dokonywał się przede wszystkim w środowisku rodzinnym, w którym nauczycielami i strażnikami tradycji byli dziadkowie.

Ciągłość religii i pozostałych zachowań kulturowych zapewniała współobecność co najmniej trzech pokoleń. Najstarsze pokolenie nie tylko angażowało się w proces edukacji religijnej, ale też dostarczało, odznaczających się konserwatyzmem, wzorów postaw i zachowań kulturowych. Chęć zachowania w najmniej zmienionym stanie własnej kultury, wyniesionej jeszcze z eurazjatyckich stepów, dążność do utrwalenia tradycyjnych wartości, nadania im nadzwyczajnej trwałości, wyrażały się najmocniej w przywiązaniu Tatarów do genealogii rodowej i mitycznej rekonstrukcji przodków.

Nie oznacza to, iż kultura Tatarów polsko-litewskich, w tym zachowania religijne grupy, przybrała formę skamieliny i nie ulegała samoistnym zmianom. Zmiany te, wprowadzane stopniowo, uzyskawszy aprobatę starszych pokoleń, mogły harmonijnie wtopić się w rodzinną i lokalną tradycję.

Niekiedy zmiany kulturowe wynikały z zafałszowań ustnego lub nawet pisemnego przekazu. Najlepszym przykładem zafałszowań pojawiających się w przekazie kulturowym typu postfiguratywnego są, być może, teksty modlitw. Ważnym elementem tradycji tatarskiej były przekazywane z pokolenia na pokolenie, drukowane lub ręcznie przepisywane, modlitewniki (*chamathy*). Arabskojęzyczne teksty modlitw i cytaty z *Koranu* (pisane bądź w alfabecie arabskim, bądź łacińskim, niekiedy cyrylicą) bywały przemieszane z komentarzami i uwagami praktycznymi, opisującymi na przykład gesty towarzyszące słowom modlitwy. Prowadzący zbiorowe modlitwy *imamowie*, umiejący czytać arabskie teksty, lecz nie rozumiejący do końca ich treści, z takim samym nabożeństwem odczytywali słowa Proroka, jak i późniejsze dopiski i komentarze.

Opisane zjawisko wynikało też ze stopniowego zaistnienia warunków korzystnych dla zmian typu konfiguracywnego, w których w procesie enkulturacji większego znaczenia nabierają wzory czerpane od rówieśników.

Takim istotnym czynnikiem było upowszechnienie obowiązkowej edukacji publicznej w drugiej połowie XIX wieku. Młode pokolenie Tatarów poddane zostało wówczas presji kulturowej nowego środowiska, nie etnicznego, lecz rówieśniczego, partycypującego w innej kulturze.

⁵ Por. M. Mead: *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa 1978.

W tej samej epoce nowym źródłem wzorów kulturowych stała się powstająca warstwa społeczna – inteligencja. W jej skład w naturalny sposób weszła też na ziemiach zaboru rosyjskiego zubożała szlachta pochodzenia tatarskiego oraz liczna wśród Tatarów grupa zawodowych oficerów, wśród których było nawet kilkudziesięciu generałów i pułkowników⁶.

Nowe doświadczenia i nowe wzory czerpane w zlaicyzowanej szkole lub w środowisku zawodowym przekazywane były następnie środowisku rodzinnemu.

Nieprzypadkowo analiza tekstów tatarskich powstałych po upływie jednego pokolenia, czyli na przełomie XIX i XX wieku, ujawnia spadek kompetencji religijnej i językowej (chodzi o liturgiczny język arabski) wśród społeczności tatarskiej⁷.

Na czoło przejawów asymilacji kulturowej (oprócz, oczywiście, problemu kultury materialnej i języka) wysuwa się kwestia obyczajowości, a zwłaszcza lekceważenia zakazów spożywania alkoholu i wieprzowiny. Zwięźle ujął to pewien starszy wiekiem Tatar: „Jak nie postawić pół litra po młócce?” (badania własne).

Kolejnymi czynnikami intensyfikującymi zmiany kulturowe typu konfiguracywnego były migracje spowodowane przesunięciem granic po 1945 roku oraz wzrost mobilności społecznej i przestrzennej, związanej z industrializacją i urbanizacją. Spowodowały one jeszcze większe rozproszenie grupy i atomizację środowiska rodzinnego.

Wychowane w latach dominacji komunistycznej młode pokolenie nie tylko było wystawione na wpływ rówieśników z odmiennego kulturowo i religijnie społeczeństwa, ale i poddane presji świeckiego, a niekiedy wręcz antyreligijnego państwa. Presji tej nie mogło w wystarczającym stopniu zneutralizować środowisko rodzinne, pozbawione często starszej generacji – strażników tatarskiej religii i tradycji, ani też społeczności lokalne badanej grupy – ograniczone w możliwości zinstytucjonalizowanej edukacji religijnej.

O ile starsi wiekiem (powyżej 60 lat) informatorzy wskazują często na dziadków i lokalnych *imamów* jako na nauczycieli religii i języka liturgicznego, o tyle informatorzy w średnim wieku podkreślają, iż choć „mój ojciec modlił się po arabsku, mnie nikt nie uczył” (badania własne). Najniższy poziom kom-

⁶ Tuż przed pierwszą wojną światową w armii rosyjskiej służyło około 20 generałów – Tatarów polsko-litewskich. Zob. P. B o r a w s k i, A. D u b i Ń s k i: *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*. Warszawa 1986, s. 135.

⁷ Co znamienne, o ile tatarskie modlitewniki (*chamaity*) z przełomu XIX i XX wieku przepisywano ręcznie we wsiach tatarskich jeszcze w alfabecie arabskim, o tyle te same teksty w tym samym czasie w środowisku inteligencji tatarskiej (głównie oficerów) przepisywano używając cyrylicy. Informację tę przekazał mi dr Andrzej Drozd – autor wielu analiz nie publikowanych tekstów tatarskich. Por. A. D r o z d: *Nowe odkrycia...; T e n ż e: Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*. Poznań 1997 [maszynopis].

petencji i aktywności religijnej wykazuje właśnie pokolenie obecnych trzydziesto- i czterdziestolatków.

Trudności edukacyjne pogłębiał dodatkowo w okresie PRL-u – wynikający z izolacji politycznej – brak szerszych kontaktów ze światem islamu. W ten sposób brak ciągłości w przekazie wychowania i stylu życia stworzył lukę w przekazie kulturowym. Wyrosło pokolenie, które nie potrafiło ani czytać, ani modlić się po arabsku.

Na Litwie, w 1990 roku, wśród 2000 Tatarów zaledwie 5 mężczyzn potrafiło odmówić modlitwę pogrzebową⁸. Sytuacja na Białorusi, a nawet i w Polsce nie była wówczas wiele lepsza.

Zmiany, jakie dokonały się po 1989 i 1990 roku, wytworzyły nową sytuację. Nastąpiło otwarcie na świat, również na uniwersalny, ortodoksyjny nurt islamu. Zjawisko to można obserwować zarówno wśród Tatarów żyjących na ziemiach polskich, jak i zamieszkujących Litwę i Białoruś.

Otwarceniu na świat towarzyszy odrodzenie religijne oraz zmiana wzorów kulturowych, zwłaszcza u młodego pokolenia Tatarów, nie partycypującego w pełni w lokalnej tradycji islamskiej swych dziadków. Dorasta pokolenie, które nie tylko pobiera systematyczne lekcje religii i języka arabskiego w sobotnich szkołkach, w miejscu swego zamieszkania, ale ma możliwość pobierania nauk religijnych w centrach kultury islamskiej w Europie i na Bliskim Wschodzie. Tylko w jednej miejscowości – Suchowoli – gdzie mieszka 80 muzułmanów (a więc zaledwie około 20 dzieci w wieku szkolnym), aż 5 młodych ludzi wyjechało na naukę do zagranicznych szkół i uczelni religijnych we Francji, Bośni i Arabii Saudyjskiej.

Upowszechnienie nauki religii prowadzonej nie przez nosicieli tradycji tatarskich, lecz przez „importowanych” *imamów* lub studentów arabskich, z rezerwą odnoszących się do lokalnej tradycji, uruchomiło prefiguratywne mechanizmy przekazu kulturowego.

Świadomi braku kompetencji religijnej rodzice stracili pewność siebie. Z jednej strony chcą oni zachować tradycyjne tatarskie wzory kulturowe, z drugiej zaś pragną, aby ich dzieci skorzystały z szansy (jakiej sami nie mieli) pełnej edukacji religijnej. Młode pokolenie formowane jest zatem przez nie znających lokalnej tradycji nauczycieli. Przyjęty model zinstytucjonalizowanej edukacji religijnej nie obejmuje już w ten sposób tradycyjnych tatarskich wzorów zachowań kulturowych, lecz preferuje importowane – uznawane za uniwersalne i ortodoksyjne – islamskie normy religijne i społeczne.

Ponadto, ponieważ środowisko rodzinne nie jest w stanie ani prowadzić, ani kontrolować nauki dzieci, zaczynają one aspirować do roli autorytetów religijnych. Spektakularnym tego dowodem jest, cytowany dalej, wpis do księgi pamiątkowej wspólnoty tatarsko-muzułmańskiej w jednej z wiosek województwa

⁸ Dane Towarzystwa Tatarskiego Ziemi Wileńskiej.

białostockiego. Dokonał go w 1996 roku siedemnastolatek, który po czterech latach nauki w szkołach koranicznych (w Sudanie i Arabii Saudyjskiej) odwiedził w czasie wakacji rodzinną miejscowość: „Jestem bardzo zadowolony z tego, co zobaczyłem podczas mojego pobytu na wakacjach w S. Odprawiłem piątkowe modlitwy i rozmawiałem z muzułmanami na tematy religijne. Lecz zrozumiałem, że niewielu z nich jest przygotowanych do przyjęcia prawdy i pozostawienia błędów, które popełniliśmy w naszej religii, jak też bardzo niewielu z naszych wiernych traktuje poważnie piątkowe modlitwy, a uczestnikom bardzo dziękuję. Allah Akbar.”⁹

Nowe autorytety religijne doprowadziły do zmian dotychczasowych wzorów kulturowych. Pod wpływem dzieci wracających z zagranicznych szkół, z obozów letnich lub choćby lekcji religii zmienia się obyczajowość rodzinna, zmieniają się formy praktyk religijnych. Pokolenie rodziców bardziej dosłownie zaczyna traktować nakazy i zakazy płynące z *Koranu*. Jak wynika z wypowiedzi części informatorów, wśród Tatarów – zwłaszcza żyjących w mieście, gdzie jest większe urozmaicenie i dostępność towarów spożywczych – spadło spożycie alkoholu i zanikło prawie spożywanie wieprzowiny, którą zastępuje się teraz wędlinami z drobiu.

O tym, iż pokolenie dorosłych z oporami i niekiedy opacznie „uczy się” od swoich dzieci „prawdziwych” zasad islamu, świadczą wypowiedzi informatorów. Przykładem może być stwierdzenie jednej z Tatarek: „Od kiedy moja córka zaczęła chodzić na lekcje religii, wymogła na nas przestrzeganie Ramadanu. Przez ten miesiąc nie pijemy zatem... alkoholu.”

Zmiany dotychczasowych wzorów kulturowych dotyczą także średniego i starszego pokolenia. Uwidacznia się to m.in. w sposobie pochówku. Od kilku zaledwie lat nowo usypane mogiły tatarskie nie przypominają już bogato zdobionych sąsiednich grobowców chrześcijańskich. Zamiast granitowych płyt, groby tatarskie obsiewa się trawą i okala się rzędem niewielkich, kamiennych otoczaków. Na grobach tatarskich nie zapala się już zniczy ani nie umieszcza się – tak jak czyniono przez ostatnie 20–30 lat – podobizn zmarłych.

Starałem się wykazać, że w ciągu 600-letniej historii Tatarów polsko-litewskich w różnych okresach, zależnie od okoliczności, istniały różne typy przekazu kulturowego: od prefiguratywnego, przez kofiguratywny po postfiguratywny. W każdym modelu przekazu kulturowego dominowały odmienne źródła autorytetu: pokolenie dziadków, środowisko rówieśnicze lub – wzmocnione autorytetem importowanych nauczycieli – pokolenie dzieci.

Obserwowana w ostatnim okresie rewitalizacja religijna nie jest jednak zwykłym powrotem do korzeni. Mamy tu do czynienia z powstawaniem nowej jakości społecznej i religijnej. Tatarzy polsko-litewscy, szukając swej tożsamości, stają wobec wyboru różnych wzorów kulturowych, wywodzących się nie tylko

⁹ Zob. R. V o r b r i c h: *Muzułmanie w Polsce...*, s. 49.

z dwóch odmiennych, uniwersalnych systemów kulturowych: europejskiego i islamskiego, lecz również pochodzących z lokalnej tradycji niewielkiej, izolowanej grupy etnoreligijnej, będącej syntezą Wschodu i Zachodu.

Procesowi wyboru odmiennych wzorów kulturowych towarzyszy zagrożenie napięciami kulturowymi między generacjami i powtórny przerwaniem ciągłości kulturowej. Ilustracją ogólnej sytuacji może być kolejny przykład. Teraz, kiedy młode dziewczęta, pod wpływem kontaktu z arabskimi nauczycielami, zaczynają nosić islamskie chusty, ich matki zastrzegają się: „U nas to nie przejdzie, jesteście przecież Europejkami”¹⁰.

¹⁰ Tamże.

Polish-Lithuanian Tatars From postfigurative culture to prefigurative one?

S u m m a r y

The group of Polish-Lithuanian Tatars has been living scattered among the infidel, far from the political, cultural and religious centres of the world of Muslim. During its 600-year history Tatars preserved the religion of their ancestors although they shared the fate of a multiethnic Christian European country. The social role of conscientious and faithful defenders of their new country assumed by the free settlers was a decisive factor in the development of a specific group and cultural identity of the group. It facilitated their integration within the society and was decisive of their relatively high social status.

However the relative isolation caused Tatars to forget their native language. Also their religious practices, worldview and social norms and behaviour patterns underwent a marked transformation. In consequence they are inconsistent with recommendations of orthodox Islam.

In the conditions of isolation of the educational environment children usually followed the way of life of their parents. On the one hand their contact with other religions and ethnic groups strengthened the sense of their separateness and confirmed their identity and on the other hand it made easy the process of social and cultural assimilation.

The transmission of tradition, which usually followed the postfigurative model, took place in the family environment, in which grandparents were teachers and guardians of tradition. Exogenic (Christian) and endogenic (resulting from misrepresentation of verbal communication) changes in the way of life and religious practices were assimilated into the traditional Muslim hardcore of culture. The continuity of religion and other cultural behaviour patterns was based on the presents of at least three generations.

At the same time there appeared favourable conditions for changes of a configurative type. Compulsory education in the 19th century, mass migrations after the change of borders after the year 1945 and increased mobility caused by industrialisation and urbanisation resulted in the dispersal of the group and atomisation of the family environment. The young generation

brought up in the times of communism was not only exposed to influences of their peers from other denominations but also to the pressure of secular or even anti-religious state institutions. This pressure could be neutralised neither by the family environment, often left without the older generation, nor the local society with limited possibilities of organising institutionalised religious education. It could not be reduced by lacks of contacts with the world of Islam, which was a consequence of political isolation. This discontinuity in the process of education and the style of life created a gap in the cultural transmission.

The research conducted by the author in the 1995–1997 period shows that the changes that took place after 1989 led to a new situation. They brought about open access to the world, including the universal orthodox current of Islam. This has been accompanied by a religious revival and a modification of cultural patterns, especially in the case of the young generation of Tatars who do not participate fully in the local cultural tradition of their grandparents.

Religious instruction imparted not by the carriers of the Tatar tradition but by visiting imams or Arabian students has triggered prefigurative mechanism of cultural transmission. The family environment is notable educate or control the education of children. Children aspire to the role of authorities on religious matters while the older generation is reluctant to 'learn' 'true' principles of Islam from their children.

In consequence there has appeared the danger of cultural tension between generations and a repeated rupture of cultural continuity.

Polnisch-litauische Tataren Von der postfigurativen Kultur zu der präfigurativen?

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Gruppe der polnisch-litauischen Tataren lebt seit dem 14. Jahrhundert verhältnismäßig verstreut, entfernt von den politischen, kulturellen und religiösen Zentren der islamischen Welt. Im Laufe ihrer 600jährigen Geschichte nahmen die Tataren, obwohl sie auf den Glauben der Vorfahren nicht verzichteten, an dem Schicksal und Erfahrungen der anderen Völker des multinationalen, aber zugleich christlichen und europäischen Staates teil. Die von den freien Siedlern angenommene gesellschaftliche Rolle – die der tüchtigen und treuen Verteidiger der neuen Heimat – beeinflusste die Entstehung einer eigentümlichen religiösen und kulturellen Eigenart der Gruppe. Sie begünstigte die Integration in der Umgebung und trug zu ihrer relativ hohen sozialen Stellung bei.

Die relative Isolation verursachte, daß die Tataren ihre Sprache aufgaben. Weitgehende Umwandlungen erfuhren ebenfalls ihre Religionspraktiken, Weltanschauung und sie begleitende Normen und gesellschaftliche Verhaltensmuster, die gegenwärtig deutlich von den Vorschriften des orthodoxen Islams abweichen.

In der Isolation der erziehenden Umgebung ahmten die Kinder in der Regel den Lebensweg ihrer Eltern. Die Berührung mit anderen Religionen und ethnischen Gruppen verstärkte einerseits das Gefühl der eigenen Andersartigkeit, andererseits begünstigte sie den Prozeß der gesellschaftlichen und kulturellen Assimilierung.

Die Überlieferung der Traditionen erfolgte hier in der Regel nach dem postfigurativen Modell, in der familiären Umgebung, in der Lehrer und Behüter der Traditionen die Großeltern waren. Exogene (christlicher Herkunft) und endogene (sich aus der Verfälschungen der mündlichen Überlieferung ergebende) Veränderungen in der Lebensweise und Religionspraktiken wurden mit den Überresten des herkömmlichen moslemischen Kulturkerns assimiliert. Das Fortbestehen der Religion und anderer kulturellen Verhaltensmuster beruhte auf dem lebendigen Zusammensein wenigstens dreier Generationen.

Parallel dazu traten immer stärker die Bedingungen auf, die für den Wandel des kofigurativen Typs günstig waren. Die Verbreitung der Schulpflicht im 19. Jahrhundert, und danach die durch Grenzverschiebungen nach 1945 ausgelösten Massenmigrationen sowie eine größere Mobilität, verbunden mit der Industrialisierung und Urbanisierung, hatten zur Folge eine noch stärkere Verstreuung der Gruppe und die Atomisierung der familiären Umgebung. Die in den Jahren der kommunistischen Herrschaft aufgezogene junge Generation war nicht nur den Einflüssen der Gleichaltrigen aus der religiös fremden Gesellschaft ausgeliefert, sondern sie stand auch unter dem Druck der Laieninstitutionen, und manchmal sogar unter dem des religionfeindlichen Staates. Der Druck konnte weder durch den Familienkreis, in dem oft die ältere Generation nicht mehr vorhanden war, noch durch die lokalen Gemeinschaften der untersuchten Gruppe, die nur über beschränkte Möglichkeiten der institutionalisierten religiösen Ausbildung verfügten, neutralisiert werden. Zu diesen ungünstigen Erscheinungen trug ebenfalls das zwanghafte Ausbleiben der Kontakte zu der Welt des Islams, das sich aus der politischen Isolation ergab. Die unterbrochene Vermittlung der Erziehungs- und Lebensmuster hatte eine Lücke in der Kulturüberlieferung zur Folge.

Wie dies die Forschungen zeigen, die vom Autor in den Jahren 1995–1997 durchgeführt wurden, entstand nach der Wende im Jahre 1989 eine neue Lage. Es erfolgte die Öffnung auf die Welt, darunter auch auf die universale, orthodoxe Strömung des Islams. Dieser Prozeß wird durch das Wiederaufleben der Religion sowie durch den Wandel in den Kulturmustern begleitet, insbesondere in der jungen Generation der Tataren, die an der lokalen Kulturtradition ihrer Großeltern nicht im in vollem Umfang teilgenommen haben.

Die Verbreitung des Religionsunterrichts, der nicht durch die Vermittler der tatarischen Traditionen, sondern durch die eingeführten Imam oder arabische Studenten geführt wird, aktivierete präfigurative Mechanismen der Kulturüberlieferung. Der familiäre Umgebung ist nicht mehr imstande, den Unterricht der Kinder zu führen und vollständig zu kontrollieren. Die Kinder möchten in den Familien als echte Autoritäten in Religionsfragen angesehen werden. Die Generation der Erwachsenen „lernt“ – nicht ohne Hemmungen – die „wahren“ Grundsätze des Islams von ihren Kindern.

Als Folge der Entwicklung erschien die Gefährdung durch die Kulturspannungen zwischen Generationen und durch die abermalige Unterbrechung der Kulturfortdauer.